

ПРИНЦИПИ КЛАСИФІКАЦІЇ МОРФОЛОГІЧНИХ КАТЕГОРІЙ

Костусяк Наталія Миколаївна,

канд. філол. наук, доц.,

Волинський національний університет імені Лесі Українки

У статті здійснено комплексне вивчення морфологічних категорій, визначено їхнє місце у граматичній структурі української мови, описано систему класифікаційних ознак, що лежать в основі виокремлення аналізованих мовних явищ, подано дефініцію поняття "морфологічна категорія".

Ключові слова: морфологічні категорії, синтаксичні категорії, словотвірні категорії, грамема, парадигма.

До важливих аспектів вивчення питань функціонально-категоріальної граматики належить застосування функціонального аспекту в дослідженні та класифікації граматичних категорій та наскрізна концепція їхньої ієрархічності. Втілення таких принципів можливе за розгляду граматики як цілісної системи, що об'єднує певні категоріальні зони. До сфери останніх належить морфологія як окремий напрям лінгвістики, об'єктом якої є передусім морфологічні одиниці й типи морфологічних категорій, їхні найважливіші функції. В. В. Виноградов зазначав, що вчення про граматичну структуру слів, їхні форми та утворення цих форм зазвичай називають морфологією й відрізняють від синтаксису як учення про словосполучення та речення [Виноградов 1986, 14]. У новітніх фундаментальних працях, присвячених описові особливостей граматичного ладу української мови, запропоновано більш аргументовану трикомпонентну класифікацію категоріального апарату, пов'язану з розподілом граматичних категорій "передусім на три великі угруповання – категорії морфологічні, словотвірні та синтаксичні" [Вихованець 2004, 29]. За ознакою виокремлення вказаних різновидів категорій українська функціональна граматика як граматика "роздільного" типу відмінна від інтеграційної граматики, у якій нівельовано протиставлення морфологічних і синтаксичних категорій у їхньому функціональному різновиді. Зразком останньої є російська граматика в інтерпретації О. В. Бондарка [Бондарко 1976]. Свою теорію дослідник будує на морфології, але для висвітлення її залучає майже всі мовні рівні. Через те в "сукупних" граматиках нечітко висвітлено специфіку морфологічних, синтаксичних і словотвірних одиниць та категорій, зігноровано деякі суто синтаксичні, морфологічні та словотвірні явища, функціонування яких становить одну з головних проблем теорії мови. Подані аргументи засвідчують, що питання, пов'язані з диференціацією категоріальної системи, визначенням місця морфологічних категорій у граматичній структурі української мови та описом комплексу класифікаційних ознак морфологічного категоріального апарату, ще не належно висвітлені й потребують глибшого опрацювання, що й мотивує *актуальність* нашої студії. *Мету* праці вбачаємо в цілісному, системному вивченні морфологічних категорій сучасної української мови, теоретичному обґрунтуванні їхньої специфіки, типологічних характеристик та визначенні сукупності кваліфікаційних ознак. Досягнення сформульованої мети передбачає розв'язання таких *завдань*: 1) з'ясувати місце морфологічних категорій у граматич-

ній системі української мови; 2) обґрунтувати класифікаційні засади вивчення зазначених компонентів; 3) подати дефініцію морфологічних категорій. **Об'єктом** дослідження є морфологічні категорії сучасної української мови. **Предмет** наукового аналізу становить комплексне вивчення морфологічної категоріальної системи, що передбачає виокремлення сукупності її диференційних параметрів. **Наукова новизна** дослідження полягає у висвітленні особливостей морфологічних категорій, їхніх кваліфікаційних ознак, що дає змогу подати дефініцію вказаних мовних одиниць.

Сучасна "диференційована" граматики української мови відрізняється від граматичних концепцій інтеграційного характеру не лише її поділом на функціональну морфологію, функціональний синтаксис та функціональний словотвір із властивими їм одиницями, а й наявністю категоріального підходу, який визначає сукупність граматичних категорій, притаманних українській мові. Виділення морфології, синтаксису та словотвору в окремі лінгвістичні дисципліни передбачає встановлення ієрархічних стосунків між ними. Закономірним є розгляд функціонально-категоріального синтаксису як вищого рівня в граматичній ієрархії. За такого трактування він підпорядковує собі функціонально-категоріальну морфологію, у якій поряд із цим простежуємо й ознаки автономності. Вони полягають у тій складності й суперечності морфологічних парадигм, які не можна пояснити із суто синтаксичних позицій [Загнітко 1991, 56]. Крім того, морфологія "допомагає" синтаксисові формально закріплювати опорні пункти взаємодії двох граматичних рівнів, типові функції граматичних одиниць, категорій тощо. Розглядаючи проблеми граматики у зв'язку із засобами їхньої реалізації й поєднуючи синтаксис із функціонально-комунікативним аспектом, а морфологію – із функціонально-когнітивним, Н. О. Слюсарєва з цього приводу зазначає, що морфологічні категорії слугують для зв'язку функціонально-когнітивного з функціонально-комунікативним [Слюсарєва 1984, 37]. З-поміж трьох складників граматики на особливу увагу заслуговує функціонально-категоріальний словотвір, якому відведено проміжне місце між категоріальним синтаксисом і категоріальною морфологією. Такий статус словотвору зумовлений формуванням його категорій на основі реченнєвих структур та використанням мінімальної морфологічної одиниці – морфеми [Вихованець 1996, 181]. Подана концепція висвітлення граматичних категорій засвідчує системний характер мови, відображає специфіку протиставлення та взаємопроникнення її підсистем.

Відповідно до своєї функціональної багатоплановості граматичні категорії української мови як поняття узагальненого плану структурують взаємозумовлені та взаємопов'язані морфологічні, синтаксичні та словотвірні категоріальні одиниці. Для кожного з указаних розрядів характерні специфічні класифікаційні ознаки, що лежать в основі внутрішньої диференціації всіх типів категорій. У сучасній лінгвістиці морфологічні категорії зазвичай дефінують як різновиди граматичних категорій, що становлять системи взаємопротиставлених морфологічних форм з однорідним значенням. Таке визначення побудоване на пріоритетності форми над значенням. Опис морфологічної системи, спрямований від значення до форми, вважаємо продуктивнішим і переконливішим. Взявши за основу вказаний аспект, терміном *морфологічна категорія* дослідники позначають узагальнене граматичне значення, ро-

зчленоване на грамеми й виражене системою спеціалізованих граматичних форм [Вихованець 2004, 31]. На подібні міркування натрапляємо в монографії М. В. Мірченка: "Морфологічна категорія – підпорядкована граматичній категорії як родовому поняттю сукупність морфологічних одиниць (частин мови), що об'єднує загальним морфологічним змістом грамеми (складники морфологічної категорії) з однорідним значенням" [Мірченко 2004, 68]. До визначальних кваліфікаційних ознак морфологічних категорій належить наявність системних опозицій та парадигм – закономірних морфологічних змін слова. Опозитивні відношення між її складниками формують структуру морфологічної категорії й виступають носіями видового значення щодо загальнокатегоріальної родової величини. Співвідносячись із парадигматичною віссю, вони становлять певну модель, яка відображає принципи внутрішньої організації, функціонування, певні властивості морфологічної категорії. Її структуру формує система граем, об'єднаних категоріальним значенням і виражених відповідними морфологічними засобами. Морфологічні категорії як двобічні (за наявністю значеннєвої та формальної організації) мовні величини з домінуванням змістових ознак спрямовані на визначення частиномовної дефініції слів, зокрема на формальне закріплення частиномовної семантики. Це забезпечує наступне входження слова в ієрархічно вищі мовні утворення, для кожного з яких характерний власний інвентар визначальних морфологічних категорій. Систему морфологічних категорій української мови формують підсистеми іменних і дієслівних категоріальних одиниць як носії частиномовного значення двох фундаментальних взаємоспрямованих і взаємопротиставлених мовних понять – субстанційності та процесуальності. За ранговими характеристиками морфологічні категорії варто поділити на дві групи: центральні й периферійні. Центр аналізованих граматичних величин становлять ті категорії, що засвідчують визначальність для певної частини мови. Відповідно до цього категорії відмінка, числа й роду центральні у структурі іменника та периферійні щодо прикметника. Водночас хочемо наголосити, що кваліфікація морфологічних категорій як єдностей граматичних значень і граматичних форм зумовлена не тільки зорієнтованістю на парадигматичні ознаки слів, а й особливостями їхньої реалізації в мовленні. На думку А. П. Загнітка, "головним завданням МК (морфологічної категорії – *Н. К.*) є матеріалізація семантичних завдань, що постають перед синтаксичним ладом мови для виконання нею головної, комунікативної функції" [Загнітко 1996, 5].

В українській мові морфологічні категорії потребують розгляду, з одного боку, крізь призму спільності їх для певної частини мови та семантичної однорідності їхніх структурних компонентів – граем, а з іншого – як неоднорідних груп мовних величин. Відповідно до цього їх поділяють на словозмінні та класифікаційні. Морфологічні категорії, реалізовані словоформами однієї лексеми, називають словозмінними. Такого статусу, зокрема, надають категоріям відмінка й числа іменників. Класифікаційними називають морфологічні категорії, словоформи яких протиставлені не тільки конкретним значенням певних категоріальних явищ, але й мають різне лексичне значення. Класифікаційною є іменникова морфологічна категорія відмінка.

У лінгвістиці відома спроба диференціації морфологічних категорій за ознакою корелятивності/некорелятивності форм у межах того самого слова. Зважаючи на таку спеціалізацію, О. В. Бондарко виокремлює три різновиди категоріальних одиниць: 1) послідовно корелятивні – категорії, у яких ознаки корелятивності представлені послідовно. Їхню центральну сферу становить категорія відмінка іменника, а також відмінок, число й рід прикметника; 2) непослідовно корелятивні – категоріальні величини як непостійні, непослідовні репрезентанти корелятивності, тобто їм властива двоїста природа – поєднання корелятивності з некорелятивністю. По-перше, у цих категоріях наявні співвідносні форми того самого слова, по-друге, вони водночас можуть бути представлені різними лексемами. До непослідовно корелятивних категорій належить число іменників; 3) некорелятивні – категорії, спрямовані не на форми всередині одного слова, а на різні слова, наприклад, категорія роду іменника [Бондарко 1976, 76–77].

Морфологічні категоріальні одиниці аналізують, зважаючи на їхні внутрішньо-структурні параметри, що уможлиблює виокремлення різнокомпонентних мовних явищ, на протилежних полюсах яких перебувають мінімально структуровані категорії – двографемні, з одного боку, та ієрархічно найскладніша категорія, структурована сімома графемами, з іншого. До перших належать число іменника, вид дієслова, а до других – морфологічна категорія відмінка. Проміжну зону формують трикомпонентні (категорії роду, часу) та чотирикомпонентні (спосіб дієслова (умовний, наказовий, спонукальний, бажальний)) категоріальні одиниці.

Грунтовне вивчення системи морфологічних категорій дає змогу розглядати їх в аспекті семантичної чи формально-граматичної домінантності їхнього змісту. "З цього погляду відмінкові притаманна найпослідовніше виражена порівняно з іншими морфологічними категоріями іменника семантична спеціалізація. <...> На противагу відмінкам найменш семантично спеціалізована категорія роду іменників, яка виявляє двоїсту природу і тому має ознаки проміжної категорії, перебуваючи між семантично спрямованими категоріями і формальними класами" [Вихованець 1987, 9].

Морфологічні категорії необхідно кваліфікувати за ознакою їхніх транспозиційних особливостей. В українській мові всім категоріальним одиницям іменника властиве позаіменникове функціонування. Водночас хочемо наголосити на певних зонах їхнього міжчастиномовного спрямування. Зокрема, відмінок дериваційно пов'язаний із прикметником та числівником, рід і число – із прикметником і дієсловом (лише минулого часу та умовного способу). Наявність дериваційних характеристик спостерігаємо за аналізу деяких морфологічних категорій дієслова. Спираючись на поняття похідності/непохідності, дієслівній валентності надаємо статусу непохідної категоріальної одиниці, а валентності транспонованих прикметників, прислівників, числівників та вторинних (віддієслівних та відприкметникових) іменників – похідної категорії. На тлі похідності/непохідності потребує розгляду й категорія виду, яка в дієслові має непохідний характер, а у віддієслівних субстантивах набуває похідності.

Отже, *морфологічна категорія* – узагальнене поняття, структуроване відповідною сукупністю графем як репрезентантів окремих видових граматичних значень,

об'єднаних спільною категоріальною семою та виражених системою спеціалізованих граматичних форм. Диференціація морфологічних категорій повинна ґрунтуватися на таких кваліфікаційних ознаках: 1) частиномовній приналежності (іменні та дієслівні категорії); 2) вияві форм у межах однієї лексеми чи різних слів (словозмінні та класифікаційні); 3) наявності/відсутності тотожного лексичного значення слова за відмінності категоріальних значень граматичних форм (послідовно корелятивні, непослідовно корелятивні, некорелятивні); 4) внутрішній структурі (дво-, три-, чотири-, семикомпонентні); 5) домінуванні семантико- чи формально-граматичного змісту; 6) похідності/непохідності. Послідовне дотримання всіх поданих принципів уможливить найповніше та найбільш адекватне вивчення морфологічних категорій і забезпечить повне й цілісне уявлення про граматичну систему сучасної української мови.

В статье осуществляется комплексное изучение морфологических категорий украинского языка, описывается система классификационных признаков, лежащих в основе выделения рассматриваемых языковых явлений, подается дефиниция понятия "морфологическая категория".

Ключевые слова: морфологические категории, синтаксические категории, словообразовательные категории, граммема, парадигма.

In the article a comprehensive study of the morphological categories is carried out, their place in the grammatical structure of the Ukrainian language is defined, the system of classification criteria is described, definition of the term "morphological category" is served.

Key words: morphological category, syntactic category, derivational category, grammeme, the paradigm.

Література:

1. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1976. – 255 с.
2. Виноградов В. В. Русский язык : грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1986. – 640 с.
3. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
4. Вихованець І. Р. Принципи категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець // III Міжнародний конгрес українців. Мовознавство, 26–29 серп. 1996 р., Харків. – Харків, 1996. – С. 177–181.
5. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : академічна граматики української мови / [І. Вихованець, К. Городенська] ; за ред. чл.-кор. НАН України І. Вихованця. – К. : Університетське вид-во "Пulsари", 2004. – 398 с.
6. Загнітко А. П. Центр і периферія функціональної морфології / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1991. – № 2. – С. 54–60.
7. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.
8. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – [2-е вид., переробл.]. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 392 с.
9. Слюсарева Н. А. Синтаксис и морфология в свете функционального подхода / Н. А. Слюсарева // Науч. докл. высш. шк. Филологические науки. – 1984. – № 5. – С. 36–41.